

Színház – szegregáció – mobilitás. Hogyan modellálja az „Eltáv” program az ország egyik legnagyobb hagyományú művészsínházának társadalmi kérdésekhez és felelősséghez fűződő viszonyát?

VÁGI ESZTER

A Katona József Színház színházpedagógiai részlegének „Eltáv” nevű projektje nemcsak a „Behívó” eddigi leghosszabb és legösszetettebb programja volt, hanem az intézmény közel negyvenéves működésében is különleges, kiemelkedő és tanulságos szerepe van.¹ Központja egy javarészt cigány családok lakta, rendkívül szegény és a külvilágtól is elzárt heves megyei földutcsás zsáktelepülés, ahol néhány nagyon rossz állapotban lévő ház sorakozik egymás után.

A program indulásakor Bányatelepet egyetlen szolgáltatás érte el a hétköznapokon: hajnalonta itt is megállt a kenyeres autó – a 2010-es évek végén ez is megszűnt. A katonások viszont maradtak.

„Hívtak-e a dramaturghoz szupervizort?”²

E körülmények miatt is érzem fontosnak, hogy a program részletes leírását megelőzően kitekintsünk a színház két olyan előadására, amelyek a magyarországi cigányok helyzetét (is) tematizálni kívánta, és amelyeket mind színházesztétikai, mind társadalomkri-

tikai szempontból nagy vita övezett. Máté Gábor rendezéseiről: a romagyilkosságokra kőszínházi keretek között elsőként reflektáló *Cigányokról* és *Az Olaszliszkairól* van szó.³ Mindkét előadás azon akart dolgozni, „ami történt Magyarországon”, és arra is tenni akart „teátrális szándékokat, gesztusokat”, hogy rámutasson a cigánygyűlölet okaira.⁴ Mindezeket túl mindkét előadás diskurzusát meghatározta egy-egy nem feltétlenül szigorúan esztétikai értelemben vett botrány.

Mint köztudott, a *Cigányok* bemutatója után jó pár évvel a Független Színház Peer Gynt ösztöndíjasai nyílt levélben szólították meg Máté Gábort, melyben a társadalomábrázolás módjára kérdeztek rá, illetve annak kulturális hitelességét kérték számon.

„Azt, hogy a romák láthatóságának tényét és mikéntjét a reprezentáció szabályai pontosan körülírják, a Katona József Színház *Cigányok* című előadásának készítői sem tették az alkotó folyamat során reflexió tárgyává. [...] a

¹ „ELTÁV – Megnyílik a bánya”, hozzáférés: 2021.07.01,

<http://autonomia.hu/hu/programok/eltav-megnyilik-a-banya/> ; <https://www.stiftung-evz.de/eng/home.html>

² „Független Színház kontra MÁTÉ Gábor – a levélváltás”, hozzáférés: 2021.07.10, [Kultura: Független Színház kontra Máté Gábor - a levélváltás - NOL.hu](http://Kultura.FuggetlenSzinhaz.kontra.Mate.Gabor.-a-levelvaltas.-NOL.hu)

³ TERSÁNSZKY Józsi Jenő és GRECSÓ Krisztián, *Cigányok*, Budapest: Katona József Színház, R. MÁTÉ Gábor, 2010; BORBÉLY Szilárd, *Az Olaszliszkai*, Budapest: Katona József Színház, R. MÁTÉ Gábor, 2015.

⁴ MÁTÉ Gábor, „[...] nem értettem, hogy a magyar színház miért nem csinál valamit [...]”, hozzáférés: 2021. június 1, <https://www.youtube.com/watch?v=ywHPxxMF6gU>

néző már az előadás elején a romák lehető legsztereotipikusabb ábrázolásával szembesül, amely által egyrészt a romák társadalmi láthatósága szempontjából egy egyre marginalizáltabb csoport válik a közösség egészének metonimikus reprezentánsává, másrészt a rasszista diskurzus logikájához kísértetiesen hasonló módon homogenizálódik a roma társadalom belső rétegzettségére. A reprezentáció feszesre húzott keretét sem a stilizált „léghegedülés”, sem később a romantikus cigányvilágra dobott Molotov-koktél nem képes szétrobbantani. Sőt, az a tény, hogy a diegézis világában a jómódú muzsikuskigány család feje válik az éjszaka leple alatt orvul elkövetett támadás áldozatává, tovább gyengíti a „valós behatolásának” esélyeit a színházi térbe. Szociokulturálisan és geográfiaiban ugyanis jól körülhatárolható volt a potenciális áldozatok köre, amely semmilyen módon nem érintkezett a muzsikuskigányok még a roma társadalmon belül is egyértelműen elkülönülő világával. A valósággal ellentétes dramaturgiai megoldást a színház reprezentációs modelljének szabályai szülhették: a muzsikuskigány ugyanis csak azon belül válik rendre a részegen mulató dzsentri rasszista beszédének és bánásmódjának tipikus áldozatává – ott ugyanis ő az egyetlen létező cigány –, míg a rendszerváltás utáni gazdasági-társadalmi átrendeződés és a nyomában indukálódott rasszizmus szempontjából ők számítanak a roma kisebbség legkevésbé tipikus képviselőinek. A muzsikuskigány figurájának tehát csak abban az esetben volna helye egy a többség és kisebbség együttélési nehézségeit általánosan vizsgáló, vagy konkrétan a roma kisebbség ellen irányuló rasszista indíttatású gyilkosság-sorozatot teatralizáló szcenikus vállal-

kozásban, amennyiben az előadás képes volna végrehajtani a romák hagyományos színházi reprezentációjának kritikáját. A *Cigányok* nemhogy ezt nem teszi, de a produkció második felében már kizárólag a magyar társadalom problémáinak, romák és a hozzájuk különbözően viszonyuló nem romák (rendőr, orvos, budapesti újságíró, falu népe stb.) a tömegmédiából ismert, klisészerű nyelvi- és magatartásformáit re-prezentálja.”⁵

Egyik oldalon tehát Tersánszky és Grecsó harsány, hangos, színes, múltban és jelenben is pszeudo-népszínművi világa, a másik oldalon a kérdés: „hívtak-e a dramaturghoz roma szupervizort?”. Vagyis bár az előadás a cigányreprezentáció, illetve az ügyben érintette vált, különböző társadalmi csoportokat képviselő szakemberek bizonytalanságainak és hibáinak bemutatása révén is az orvosolandó feszültségeket hangsúlyozta, mégsem indult el párbeszéd. Sőt! Egy, a színpadon sem saját identitásképét, sem a konkrét tényeket viszont nem látó alkotói közösség a nyilvánosság azonnali bevonásával adott hangot a problémáinak, amire egy másik, az előadással a „részvétlenség”, az „igazságszolgáltatás hálózatának tehetetlensége és amatőrizmusa” ellen harcoló válaszolt – így azonnal a „megtámadtak-védekezem” vált alapállássá. Találkozást, vitát – tudtommal – egyik fél sem kezdeményezett, a Független Színház alkotóiban viszont a mai napig él az előadás generálta sebezhetőség.⁶

⁵ KRICSFALUSI Beatrix, „Reprezentáció – esztétika – politika (avagy miért nem politikus a magyar színház)?” *Alföld* 62, 8. sz. (2011): 79-87.

⁶ 2020 februárjában részt vettem a Független Színház módszertani kurzusán, ahol a *Cigányok* című előadásról is szó esett, a megnyilatkozások még ennyi idő elteltével is

Az *Olaszliszkai* esetében a botrány a bemutató előtti napokban tört ki, mivel több sajtóorgánus is szóvá tette a történetben érintett Szögi-család kifogásait; nevezetesen azt, hogy kegyeletsértőnek és bizonyos pontokon hazugnak ítélték a Szögi Lajos halálát színpadon megjelenítő művészi gesztust. Máté Gábor ez esetben már a bemutató napján nyílt levéllel jelentkezett – ebben tisztázta a félreértéseket és bocsánatot kért a család tagjaitól, amiért nem kereste meg őket az alkotófolyamat kezdetén. Ebben az esetben később kialakult némi párbeszéd az alkotók és az érintett család képviselői között, s az ügy mindenki számára megnyugtatóan rendeződött.⁷

A Katonának mint az ország egyik legnagyobb hagyományú művészszínházának felelőssége újra és újra megfogalmazni, mit jelent a valós társadalmi problémák iránti érzékenység és a művészi kísérletezés. Az említett két előadás esetében egy olyan kisebbségi csoport problémáinak színre vitelére tett kísérletet, amelynek esetében különösen fontos, hogy prejudikáció helyett dialógus jöjjön létre. Mint fentiekből is kiderül, ez nem sikerült maradéktalanul, hiszen komoly kritika érte a cigányok színpadi reprezentációjának és a társadalmi feszültségek ábrázolásának módját, miközben valós párbeszédet senki nem kezdeményezett. Ez pedig – többek között – azért is hasznos lehetett volna, mert olyan kérdéseket is meg lehetett

volna vitatni, amelyek a konkrét problémákon is túlmutatnak. Mit tesz/nem tesz lehetővé a kőszínházi működési struktúra? Mi várható el egy alapvetően a realista játékpáradigma művészszínházi hagyományait ápoló intézménytől? Hol, mikor és főleg mivel enged „kísérletezni” a művészszínházi diszpozíció? Bár ez a diskurzus nem jött létre, az „Eltáv” projekt révén mégis egyértelművé vált, hogy a Katona nyitott a „színház” és a „dialógus” másfajta (az alkalmazott színház és a *devising* stratégiák felől értelmezhető) lehetőségeire. Kimozdult az épületből – sőt! a városból – és a szó legszorosabb, szociológiai értelmében is terepre ment.

Behívó – Színházpedagógiai Program

A Katona József Színházban 2011 óta működik színházpedagógiai műhely,⁸ amely eleinte főként fiataloknak kínált programokat elsősorban Budapesten. Az Ifjúsági Program egy kísérleti fél-évaddal indult akkor, amikor Máté Gábor vette át a színház igazgatását, aki számára (ahogy ezt a 2012-es átépítés, a K+ programok elindítása és a színházpedagógiai részleg életre hívása is igazolja), több szempontból is fontos volt, hogy a színház nyitottabbá váljon.⁹

Az itt folyó színházpedagógiai tevékenység kezdetektől fogva azt a német kőszínházi modellt követi, amelynek lényegét 2017-ben Neudold Júlia a következőképpen foglalta össze:

rendkívüli fájdalomról és feszültségről tanúskodtak.

⁷ Máté Gábor nyílt levele, hozzáférés: 2021.07.10,

<http://katonajozsefszinhaz.hu/fooldal/42357-nyilt-level-az-olaszliszkai-bemutatojához-kapcsolodoan>;

Olaszliszka és a botrány a Katonában – Szögi Lajos özvegye betiltaná, hozzáférés: 2021.07.10,

https://nepszava.hu/1072689_olaszliszka-es-botrany-a-katonaban-szogi-lajos-ozvegye-betiltatna

⁸ A műhely vezetője a kezdetektől VÉGH Ildikó dramaturg, színházpedagógus. Az eltelt tíz évben számos hazai színházi nevelési szakember és egyetemista gyakornok dolgozott a programban. Jelenleg két állandó (VÁGI Eszter, VÉGH Ildikó) és egy részmunkaidős munkatárs (KOLTAY D. Szonja) alkotja a részleget.

⁹ Ezt tükrözi a 2012-es átépítés, a K+ programok elindítása és a színházpedagógiai részleg életre hívása is.

„Németországban a kőszínházak működéséhez hozzátartozik egy színházpedagógiával foglalkozó részleg, ugyanolyan jogon, mint a dramaturgia, a közönségszervezés vagy a színház bármely más nélkülözhetetlen munkaterülete. Az ott dolgozók szorosán együttműködnek az iskolákkal, és ez, mint hatásos nevelési reform, országszerte jól működik, kiszélesítve a fiatal korosztálynak kínált ajánlatokat. Egy ilyen program életre szóló kulturális tőkét ad azzal, hogy a művészet és a színház értő élvezetére tanít, valamint kreativitásra, önálló gondolkodásra, empátiára és toleranciára nevel. A színházközvetítés, a befogadás képzése alapvetően két (nem teljesen szétválasztható) módon történik, egyrészt a „nézni tanítás”, másrészt az alkotófolyamatokban, a színjátékban való aktív részvétel révén. A színházpedagógiai programok kezdetben a fiatalságra fókuszáltak, ma már általában minden korosztályt megszólítanak. A közönség és a színházi alkotók között művészi és pedagógiai igényvel, különböző módszerekkel kommunikációs csatornákat nyitnak: működésük egy olyan kölcsönhatás katalizátoraként is értelmezhető, amely során a közönség az alkotófolyamatok értő élvezője vagy akár részese lesz, a színház pedig saját hatásával direkt szembesülve önkritikára kényszerül, és nézői, társadalmi igényekre érzékenyedik. A művészetközvetítés és a kommunikációs funkció mellett a színházpedagógia művészetorientált irányzatában alkotófolyamatok – a repertoárhoz kötődő performatív vagy képzőművészeti események, gyakran a repertoárba kerülő, amatőr szereplőket is megmozgató színházi produkciók – valósulnak meg. Több színház a színházpedagógia tartományába tartozó alkotó jellegű tevékenységeket esz-

tétikai kutatásként, kísérletező terepként jelöli meg, a progresszívnek számító területet növekvő figyelem övezi.”¹⁰

A fentiek értelmében a Behívó programjai is minden esetben igazodnak a színház aktuális repertoárjához és egyéb programjaihoz. Nem a repertoáron lévő előadások „fényezésé” a feladatunk, hanem az, hogy különböző módszerekkel kinyissuk a produkciók kínálta perspektívákat – kérdéseket tegyünk fel, gondolatokat ébresszünk, teret adjunk annak a párbeszédnek, ami a polgári színház diszpozícióján belül (ahogy az említett két példa is igazolja) nagyon nehéz. A színházpedagógia mint művészetközvetítő és társadalmi kérdéseket boncolgató módszer van jelen a programokon, mindkét aspektus fontos, kiegészítik és erősítik egymást.

Ugyanakkor a német modell követése szándékaink szerint nem jelent módszertani bezárkózást – a rendkívül gazdag és árnyalt magyarországi színházi nevelési gyakorlat egyéb formáira is figyelünk, igyekszünk azokból is tanulni és meríteni. Mivel Magyarországon rendkívül erős a diákszínjátszó és drámapedagógiai hagyomány, valamint az angolszász módszerek terjedtek el leginkább, a német modell a mai napig kevésbé ismert, s főként kevésbé elterjedt. A legtöbb hazai kőszínház színházpedagógiai programjai vagy egyértelműen az angolszász irányt követik, vagy valamilyen hibrid módon keverik a különböző modelleket és módszertanokat. Ez a sokszínűség megtermékenyítő hatású a programok és tanulási lehetőségek sokféleségét illetően, ugyanakkor bizonytalanságot figyelhetünk meg a terminusok, elméleti leírások és elemzések terén, hiszen a mai napig nincs egységes, letisztázott színházi nevelési / színházpedagógiai szaknyelv. A

¹⁰ NEUDOLD Júlia, „Művészetközvetítés kőszínházakban. A színházpedagógia útjai és lehetőségei”, *Színház* 50, 11. sz. (2017): 12–15, 12–13.

szakma két legfontosabb hazai kézikönyve is utal minderre:¹¹ az ezekben alaposabban vizsgált programtípusok az angolszász modell gondolkodásmódját tükrözik, miközben a vizsgálódási kereten kívül eső programtípusokról is tesznek rövid említést.¹²

A kezdetben a Katona színházpedagógiai műhelye az Ifjúsági Program nevet viselte, ez azonban mára megváltozott. Miközben nagyon fontosnak tartjuk, hogy folyamatosan többféle program keretében is dolgozunk kamaszokkal, fiatalokkal, az évek során egyértelművé vált, hogy a találkozás és elmélyült párbeszéd igénye az idősebb korosztályokban is megvan. Évről évre egyre több mindenki számára nyitott vagy éppen hangsúlyozottan intergenerációs programot indítunk, ezáltal szélesebb körben adva teret a közös játékokra, beszélgetésre, kérdésfeltevésre. Tapasztalataink szerint sok pozitív hozadéka van annak, ha a különböző generációk megismerhetik egymás szempontjait, esetleg kritikát fogalmazhatnak meg egymás felé, és kölcsönösen kompromisszumokat kötnek egy-egy közös projekt érdekében. Ez a fajta generációs nyitás tette szükségessé,

¹¹ CZIBOLY Ádám és BETHLENFALVY Ádám, szerk., *Színházi nevelési programok kézikönyve* (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2013); CZIBOLY Ádám, szerk., *Színházi nevelési és színházpedagógiai kézikönyv* (Budapest: InSite Drama, 2017).

¹² A „Behívó” munkatársaiként a kezdetektől részt vettünk az említett két kötet megjelenését megelőző kutatásokban, magunk is szorgalmaztunk részletekbe menő terminológiai vitákat, és két évadon keresztül működöttünk kifejezetten kőszínházakban színházi neveléssel foglalkozó szakemberek számára workshop-sorozatot Joggal merülhet fel a kérdés, hogy ha pl. a terminológia máig nem egységes, miért a fenti múlt idő. Ennek több, alapvetően praktikus oka van – jó eséllyel a közeljövő feladata lesz ezeknek a szakmai folyamatoknak az újraélesztése.

hogy néhány év elteltével elhagyjuk az ifjúsági program elnevezést és hangsúlyozzuk, hogy programjaink java nem „korhatáros”.

Munkánkban ezért is egyre kiemeltebb szerep jut annak a kérdésnek, hogy a mai Magyarországon hogyan lehet bárki tudatosan gondolkodó és cselekvő állampolgár, miben áll az egyes ember illetve egy-egy közösség lehetősége, felelőssége, és milyen korlátokkal kell szembenéznie. Ez azt is jelenti, hogy tevékenységünk azon elemei, amelyek közös alkotáson alapulnak és többnyire nyilvános produktummal végződnek, olyan kérdéseket feszegetnek, amelyek egyik első, összefoglaló dokumentuma Claire Bishop a művészetek terén bekövetkező szociológiai fordulatról [*social turn*] értekező írása:

„A társadalmilag elkötelezett művészet megvitatásának szempontrendszere jelenleg az antikapitalizmus és a keresztény »jó lélek« közötti hallgatólagos analógián alapszik. Ebben a rendszerben győz az önfeláldozás: A művésznek le kell mondania a szerzői jelenlétéről, hogy a résztvevők rajta keresztül beszélhessenek. Ezzel az önfeláldozással párosul az a gondolat, hogy a művészetnek ki kell lépnie az esztétika „haszontalan” köreiből, hogy beolvadjon a társadalmi gyakorlatba. Jacques Rancière francia filozófus megfigyelése szerint az esztétikai e lejáratása figyelmen kívül hagyja azt a tény, hogy a művészet rendszere, ahogyan azt Nyugaton értjük – a művészet Friedrich Schillerrel és a romantikusokkal kezdődő és máig érvényes »esztétikai rendszere« – pontosan a művészet autonómiája (az instrumentális racionalitástól való távolságtartása) és heteronómiája (művészet és élet elegyítése) közötti konfúzió alapszik. Ennek a csomónak a kibogozása – vagy figyelmen kívül hagyása konkrétan művészeti célok esetén – némiképp a helyzet félreértését

jelenti, hiszen az esztétikai, Rancière szerint, az ellentmondásban való gondolkodás képessége: művészet és társadalmi változás viszonyának termékeny ellentmondásában, amelyet pontosan az a feszültség jellemez, amely a művészet autonómiájába vetett hit és az abbéli meggyőződés között feszül, hogy a művészetet elválaszthatatlan szálak kötik egy eljövendő jobb világ ígéretéhez. Rancière úgy gondolja, hogy az esztétikait nem szükséges feláldozni a társadalmi változás oltárán, mivel előbbi eleve magában hordozza utóbbi ígéretét.”¹³

Bár Bishop kérdésfelvetésének középpontjában a képzőművészet áll, felvetései a színházi nevelési/színházpedagógiai alkotófolyamatokra is érvényesek. A Behívóban zajló alkotófolyamatok során mindig nagy hangsúlyt fektetünk az esztétikára, sokat beszélünk színházi nyelvről, formákkal kísérletezünk, professzionális színházi alkotókkal dolgozunk együtt stb. Ugyanakkor a legfontosabb döntés programról programra az, hogy milyen választ adunk az alábbi kérdésekre: Vajon az etikai, társadalmi szempontok mellett tud-e kellőképpen érvényesülni az esztétikai is? Egyáltalán lehet-e, kell-e külön vizsgálni ezeket a szempontokat?

A továbbiakban a „Behívó” szerteágazó kínálatából az a két programtípust ismertettem kicsit részletesebben, amelyek egyrészt az alappillérek, másrészt az „Eltáv” projektbe is ezek bizonyos elemei, módszerei kerültek be.

¹³ Claire BISHOP, „The Social Turn: Collaboration and Its Discontents”, *Artforum*, 44., 2. (2006): 179–182; Claire BISHOP, „A szociális fordulat: a kollaboráció és elégedetlenei”, ford. SOMOGYI Hajnalka, hozzáférés: 2021.07.10, <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=531> (A fordítást néhány helyen pontosítottam.)

Az egyik az ún. háromlépcsős program,¹⁴ amely egy-egy repertoáron lévő előadás előtt és/vagy után valósul meg. A hatvan-kilencven perces foglalkozások elsődleges célja a színházi nyelv megismertetése, az előadás formanyelvének vizsgálata, elhelyezése a kortárs környezetben. Mindezek mellett természetesen mindig kiemeljük az adott előadás valamely központi témáját, társadalmi vonatkozását is, játékok és gyakorlatok segítségével járjuk mindezt körül. A feldolgozó foglalkozásokon gyakran részt vesz az adott előadás egy-egy alkotója is. Az utóbbi években különös hangsúlyt fektetünk arra, hogy szorosabbra fűzzük a kapcsolatot néhány iskolával, illetve csoporttal oly módon, hogy egy évadban több háromlépcsős programon is részt tudjanak venni, így jobban belelátva a színház működésébe és művészi gondolkodásmódjába. Ezt igyekeztük az „Eltáv” programban résztvevők számára is lehetővé tenni.

A másik a „Katona Klub”, amely tulajdonképpen a „Behívó” több éven át működő csoportjainak összessége. Ennek a hosszútávon, akár több éven át működő programtí-

¹⁴ A két-, illetve háromlépcsős program (felkészítő / feldolgozó vezetett beszélgetés / foglalkozás / térelemzés) „olyan színházi nevelési / színházpedagógiai program, amely kettő vagy három modulból áll. (Természetesen elképzelhető több modul is, az említettek a leggyakoribbak.) [...] A háromlépcsős modulnál értelemszerűen a felkészítő és a feldolgozó modul közé ékelődik maga az előadás / jelenetsor. Egy előadáshoz kapcsolódhat többféle lépcső is, így pl. elképzelhető színház felkészítő foglalkozással és feldolgozó vezetett beszélgetéssel; vagy színház felkészítő vezetett térelemzéssel és feldolgozó foglalkozással stb. Hozzáférés: 2021.07.10, <https://www.szinhaszineveles.hu/tudastar/ket-ill-haromlepcsos-program-felkeszito-feldolgozo-vezetett-beszelgetes-foglalkozas-terelemzes/>

pusnak egyelőre nincs pontos magyar definíciója, a korábban már említett két szakmai kézikönyvben a színházpedagógiai projekt elnevezéssel találkozhatunk.¹⁵ A legtöbb tag tizenöt-huszonhárom éves, de időnként van kiskamasz vagy éppen felnőttekből álló csoport is. A klubos projekteknek az a célja, hogy a fiatalok a színház egy-egy előadásának fókuszából vagy formanyelvéből kiindulva, saját gondolataikat, élettereikhez, közösségeikhez való viszonyukat, szövegeiket öntsék színházi formába a színház művészeinek segítségével. A fiatalok így egy alkotófolyamat részeseivé válnak: kutatnak, írnak, színházi formákkal ismerkednek, majd pedig a végeredményt megmutathatják a színházban iskolatársaiknak, barátaiknak, családtagjaiknak. A projektekhez nem kapcsolódik előadás-kényszer, valamilyen záró produktum azonban elvárt. Legtöbbször ez színházi előadást jelent, de került már sor felolvasó színházra és kiállításra is. Fontos cél, hogy a program résztvevői egyedül is képesek legyenek egy-egy előadás feldolgozására, és személyes élményeik révén kötődjenek a színházhoz. A már hosszabb ideje működő csoportok maguknak választhatnak témát – kiindulás lehet a színház bármely friss bemutatója vagy akár egy, a fiatalokat különösen

foglalkoztató téma, probléma. Ahhoz általában igyekszünk ragaszkodni, hogy minél tágabbra vegyék a vizsgálódás perspektíváját, ne csak a saját közegüket figyeljék meg. Fontos, hogy a csoportok demokratikus alapon működnek, a legfontosabb döntéseket közösen kell meghozni, és mindenkinek egyforma beleszólási joga van a csoport életét érintő kérdésekbe. Ez természetesen felelősséggel is jár. A csoportvezető irányítja a foglalkozásokat, bevonja a társulat esetlegesen érintett tagjait a munkába, moderálja a próbafolyamatot és az előadás megszületését, viszont az esetek többségében nem funkcionál rendezőként – illetve nem egyedül rendez. Bizonyos folyamatok lezárásának, egyes döntések meghozatalának felelőssége mindenképp az övé.

A „Behívó” színházon belüli szerepe és presztízse sokat változott az évek alatt. A kezdetekkor meg kellett küzdeni azokkal az akadályokkal, amelyek egy kőszínház működéséből adódnak: egyeztetés, foglalkozásokhoz szükséges helyszínek és eszközök biztosítása, kommunikációs problémák, továbbá apránként el kellett fogadtatni a társulattal és a színház nem művész területen dolgozó munkatársaival is, hogy a korábban megszokotthoz képest több „idegen” (főleg középiskolás) fordul meg az épületben, ráadásul nem csupán az előadások alkalmával. Mára eljutottunk oda, hogy a színházpedagógiai részleg minden szempontból kiemelt és megbecsült része a Katonában folyó munkának: a színészek, rendezők, dramaturgok szívesen vesznek részt a programokon, örömmel dolgoznak együtt a klubos csoportokkal, nézik és véleményezik a fiatalok előadásait stb.¹⁶ Időnként előfordul, hogy egy-

¹⁵ A színházpedagógiai projektek „kőszínházak által létrehozott, német modellre építő, színjátszó kör vagy ifjúsági klub „alapú” projektek, amelyek gyakran (de nem feltétlenül) a színház egy-egy előadásának létrehozását követik, esetenként annak a témája mentén önálló előadást hoznak létre vagy más kiindulópont alapján valósítanak meg közösségi programokat, hoznak létre produktumokat a színház tereiben. A programok általában komplexebb rálátást biztosítanak a résztvevőknek a színház működésére, a színházi munkába való bekapcsolódás mellett kutatómunka, dramaturgi munka és kreatív írás is része lehet a folyamatnak.” CZIBOLY és BETHLENFALVY, *Színházi...*, 338–339.

¹⁶ Az alkotókkal való folyamatos közös munka, a kölcsönös egymástól tanulás szélesebb körű és akár hosszabbtávú együttműködéseket is eredményezhet: így született meg például az *Üvegfal mögött* című osztálytermi előadás, amelyben VÉGH Ildikó dramaturg-

egy klubos projektből vett gondolat vagy elem visszaköszön valamely repertoáron lévő előadásban, illetve néhány rendező kisebb feladatokra is szívesen hívja a színházhoz szorosabban kötődő fiatalokat.¹⁷

Az „Eltáv” program

A háromlépcsős foglalkozás áttételesen, a „Katona Klub” programjaiban való részvétel explicitebben erősíti a fiatalokban az aktív állampolgári szerepvállalásra való hajlandóságot, a közösségi értékek iránt elkötelezettséget, a közösségi, társadalmi kérdésekre nyitottságot. S ez az, ami az „Eltáv” program színházpedagógiai részének is alapja volt. Schuller Gabriella egy néhány évvel ezelőtti tanulmány végén az alábbiakat fogalmazza meg a korábban már megidézett *Az Olaszliszkai* című előadás kapcsán:

„Az *Olaszliszkai* (mint dramatikus szöveg és előadás) a könyvben vázolt történeti sorba illeszkedik,¹⁸ melynek toposzai a huszadik század elejétől több lépésben termelődtek ki: a romák helyzetét a

ként és színházpedagógusként is együtt dolgozott a rendezővel és a színészekkel, e sorok írója pedig közösen vezetett klubos csoportot, majd két vidéki előadásban is munkatársa volt az azokat rendezőként jegyző színésznek. Az *Üvegfal mögött* rendezője KOVÁCS D. Dániel volt. Az említett két előadás a kaposvári Csiky Gergely Színházban született, mindkettő rendezője RAJKAI Zoltán.

¹⁷ A jelenleg is repertoáron lévő előadások közül a *Tartuffe*-ben (R. BOCSÁRDI László), a *Terrorban* (R. DÖMÖTÖR András) és a *Nem vagyunk mi barbárok* című produkcióban (R. VAJDAI Vilmos) látnak el feladatot Katona klubos fiatalok.

¹⁸ PÓCSIK Andrea, *Átkelések. A romaképkészítés (an)archeológiája* (Budapest: Gondolat Kiadó 2017)

szegénység és a kriminalizáció felől definiálja, (részben) áldozatként mutatja be őket, és egyfajta paternalizmussal közelít feléjük. Ráadásul mindez ürügy, a társadalmi jelenségeken való általános töprengést szolgálja [...] (szemben az önreprezentáció lehetőségével). Ugyanakkor nem hagyhatjuk említetlenül, hogy a Katona József Színház „Eltáv” nevű projektje szándéka szerint éppen a fővárosi értelmiség és a vidéki mélyszegénységben élők közötti szakadék áthidalását, a valóságon való munkálkodást (Ranciére) segíti elő a drámapedagógia, színházi nevelés eszközeivel.”¹⁹

Az „Eltáv” legfőbb céljának én is azt tartom, hogy a projekt keretében találkozó közösségek megismerjék egymást, merjenek és tudjanak egymástól kérdezni, és eljuthassanak a közös alkotás élményéig. A programot a Katona kezdeményezte, de semmiképpen sem lelkifurdalás vagy a korábbi romareprezentációkat illető szakmai kifogások okán. Az Autonómia Alapítvánnyal 2016 elején indított közös projekt egy közösségépítő, közösségfejlesztő,²⁰ integrációs célokat is magába

¹⁹ SCHULLER Gabriella, „Szóra bírható-e az alárendelt a kortárs magyar színpadon?”, in *Színház és társadalom*, szerk. DERES Kornélia és HERCZOG Noémi, 70–82 (Budapest: JAK, Prae.hu, 2018), 80.

²⁰ „A közösségfejlesztés európai keretrendszer szerint a közösségfejlesztési folyamat eredményei 4 szinten jelentkezhetnek: (1) egyéni, (2) közösségi, (3) társadalmi, (4) politikai/strukturális. Egyéni szinten megjelenő eredmények lehetnek például: a képzettség, látókör növekedése, az egyéni kapcsolattalrendszer kiszélesedése, a céltudatosabb és felelősebb gondolkodásmód. Közösségi szinten például: a közösség összetartóbbá és befogadóbbá válik, megnő a társadalmi tőke szintje, javul a közösség érdekképviseleti és érdekvédelmi képessége. Az érintett közös-

foglaló program volt, amelynek keretében több alprogram is működött. Életre hívásának az is oka volt, hogy a „Behívó” munkájában 2015-re kiemelten fontossá vált a mobilitás – olyan csoportok és közösségek elérése, akik sem színházba, sem a fővárosba nem vagy csak nagyon ritkán juthatnak el, lényegében szegregált településükön bezárva élnek.

ség a helyi kezdeményezések, projektek és szolgáltatások elindításában és menedzselésében is fejlődhet. Társadalmi szinten a közösség saját tevékenységeiből vagy a szolgáltató szervezetekkel folytatott párbeszédéből származó fejlesztési eredmények jelentkeznek. Ezek az eredmények számos területet érinthetnek, így például: a pénzforrásokhoz való hozzáférés, a foglalkoztatási kilátások, a szociális ellátás és támogatás, a környezeti fenntarthatóság, a kulturális és sportolási lehetőségek vagy a biztonsági kérdések. Ezeket az életminőségben elért eredményeknek is nevezhetjük. Politikai/szakpolitikai/strukturális szinten a közösségfejlesztési folyamatok a szoroson vett közösségeken túlmutató tevékenységeket generálhatnak. Ezek olyan közös ügyek és nyugtalanító témák érdekében mozgósítanak, melyek enélkül figyelmen kívül maradnának. Ilyen eredmény lehet a közösségi igényekre reflektáló közszolgáltatások hatékonyabb működtetése, a közösségeknek a szakpolitikai fejlesztésekben való szélesebb körű részvétele, vagy a megszorításokhoz és az egyenlőtlenséghez kötődő problémákkal, ezeknek a teljes lakosságot érintő hatásaival kapcsolatos erősebb tudatosság és figyelem.” Hozzáférés: 2021.07.10, <https://cswiki.hu/pub/a-kozossegfejlesztesi-folyamat-eredmenyei>; ARAPOVICS Mária, szerk., *A közösségfejlesztés és a kulturális közösségfejlesztés gyakorlata* (Budapest: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, NMI Művelődési Intézet, Országos Széchényi Könyvtár, 2019).

Amikor 2015 őszén realitássá vált, hogy elindulhat egy mobil színházi program, csak néhány dologban voltunk biztosak. Tudtuk, hogy mindenképpen vidéki településen akarunk dolgozni, de az is fontos szempont volt, hogy egy napon belül meg lehessen fordulni. Mindenképpen szükség volt olyan helyiségre, amely alkalmas a foglalkozások megtartására, és télen a fűtése is megoldható. Meg kellett találni azt a helyben élő embert, aki helyi koordinátorként tudja segíteni a projektet. Az is egyértelmű volt, hogy szükségünk van egy hasonló tevékenységben már jártas társszervezetre – szakmai felkészültségünk és kapacitásaink nem tették volna lehetővé, hogy felelősen végzett munkába magunk vágjunk bele. Mindenképpen azt szerettük volna, hogy a projekt elérhesse az egész közösséget, napi szinten színházban dolgozó szakemberekként viszont nem rendelkezünk sem ehhez elegendő szociológiai ismerettel, sem a valós jelenléthez szükséges megfelelő mennyiségű idővel. Így találtunk partnerre az Autonómia Alapítványban,²¹ és az ő ismereteik és javaslataik alapján került a program Szúcsra, illetve Szúcsbányatelepre.

Szúcs és Szúcs-bányatelep

Szúcs, ez az alig négyszáz fős település Eger-től mintegy harmincöt kilométerre, a hegyek között, egy völgyben fekszik.²² Szúcs-bánya-

²¹ „Autonómia Alapítvány”, hozzáférés: 2021.07.10,

<https://telex.hu/komplex/2021/07/26/roma-integracio-roma-fejleszt-es-ciganyugy-autonomia-alapitvany>

²² „Bagoly-lyuk falurész hiába kapta a Szúcsbányatelep nevet, mindig idegen testnek érezte magát. Kezdetben a csehi bányatelephez igazodott érthetően, mivel lakóit munkahelye odakötötte a Beniczky aknáknak termelésbe állítása után. Ma azonban jobban érzi Szúcsot magáénak, hiszen ügyei intézé-

telep közigazgatásilag a falu része, de mintegy két és fél kilométer távolság van a két település-rész között. A telep teljesen szegregált.²³ A környéken hajdan virágzott a bányászat, a száz éve épült típusházak a bányászcsaládoknak készültek, később pedig a háború alatt ide gyűjtötték össze a környéken élő, mintegy kétezer zsidót, akiket nem sokkal később innen deportáltak. A telepen a lakóházakon kívül van még egy viszonylag nagy közösségi ház, ez az utóbbi években (részben az „Eltáv”-nak köszönhetően) alakult át úgy, hogy ma már többféle programnak is helyet tud adni.

Az itt élő családok nagyrésze abszolút szegénységben él, de állandó éhezéstről szerencsére nem beszélhetünk. A legtöbb ház-

se, ami elsősorban a szociális ellátást jelenti, itt bonyolódik. Arra kellene törekedni, hogy valóban szúcsiaknak tartanak magukat. Ezért pl. a faluba való bejutásukhoz – közlekedés – segítséget kellene adni, hogy részt vehetnének egyenrangúan a kis társadalmi közösség életében, mindennapjaiban. Röviden, a be- tagolódásukhoz szükséges feltételeket kellene elősegíteni. Én a településrész nevének megváltoztatását is szükségesnek tartanám. Minden alapot nélkülöz a mostani Szúcsbányatelep elnevezés. Helyette Szúcs-Bagolyuk volna a helyénvaló, vagy egyszerűen Bagoly-lyuk.” EGYED Zsigmond, hozzáférés: 2021.07.01, <http://szucs.hu/>. [Bagolylyuk vagy Bagolyuk a telep régebbi, olykor ma is használt elnevezései.]

²³ RÓBERT Péter, „Társadalmi mobilitás”, in *Társadalmi riport 1990*, szerk. ANDORKA Rudolf, KOLOSI Tamás, VUKOVICH György, 356–372 (Budapest: TÁRKI, 1990), hozzáférés: 2021.07.10, <https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a949.pdf> ; Portfolio, „Magyarország teljesen szétszakad, és ennek aligha lehet útját állni”, hozzáférés: 2021.05.12, <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20181107/magyarorszag-teljesen-szetszakad-es-ennek-aligha-lehet-utjat-allni-303400>

ban nincs bekötött víz, a szennyvíz-elvezetés megoldatlan. Fürdőszoba alig egy-két házban található. Minden család fával fűt. Néhány háztartáshoz tartozik autó, televízió mindenhol van, internet is elérhető a családok javánál. Keveseknek van állandó munkájuk, sokan vállalnak közmunkát, illetve idénymunkákat a közeli erdőszetben vagy szőlészetekben. A felnőtt lakosság javarésze csak az általános iskolát fejezte be, mindösszesen néhány érettségizett él a telepen. Több idős pár is lakik itt, az aktív korú felnőttek java nagycsaládos. Egyetlen olyan család van, akiknek a háza, egész lakókörnyezete olyan, mint bármely más, „átlagos” falusi ház – az épületek többsége rossz állapotban van, legalább részben jelentős felújításra szorul. Két másik család életkörülményei is jobbnak mondhatóak a helyi átlagnál: házaik folyamatosan szépülnek, van mód hozzáépítésekre, egyéb fejlesztésekre. Itt mindkét szülőnek van állandó munkája.

Általánosságban elmondható még, hogy a telepiek mind jól ismerik egymást, sokan rokonságban is állnak egymással. Ugyanakkor a közösségi élet az „Eltáv” programot követően is akadozik – a helyiek java örömmel vett és venne részt a nekik szervezett programokon, de maguktól alig-alig keresik fel egymást. Miközben az „Eltáv” több értelemben is ablakot nyitott a helyiek számára a világra, az élet itt felnőttek és gyerekek számára is igencsak bezárt maradt: a közösségfejlesztő program egyéni szinten, motivációk tekintetében viszonylag eredményesnek mondható, főleg a fiatalok esetében, de a közösség mint közös célokkal és tervekkel rendelkező emberek összessége alig-alig tudott kilépni a szegregált keretek közül.

Az „Eltáv” program elemei

A színházpedagógiai program részeként a „Katona Klubra” jellemző foglalkozások kezdetektől jelen voltak. Két csoportban dol-

goztunk a helyi gyerekekkel (hét-tizenkét évesek) és a fiatalokkal (tizenkét évesnél nagyobbak). A programban résztvevő családok köre nagyjából állandó volt, de időnként jöttek újak, illetve lemorzsolódásra is volt példa. A harmadik csoportot egy budapesti csapat képezte.²⁴ Tagjai egészen más családi háttérrel és világlátással rendelkező középiskolás és egyetemista fiatalok voltak, akik számára fontos volt, hogy színházi ismeretekkel és tapasztalatokkal is gazdagodhassanak, ugyanakkor a kezdetektől tisztában voltak azzal, hogy a projektben még kikkel és milyen célok mentén fognak együtt dolgozni. Eleinte csak külön dolgoztunk a csoportokkal – a klubosokkal a színházban, heti rendszerességgel; a szúcsiakkal a telepen szintén hetente, néha kéthetente. Mindkét közösséget fel kellett készíteni a találkozásra, a hosszabb távú közös munkára – erre kb. egy félévet szántunk. Természetesen mindkét oldalon voltak félelmek is a kíváncsiság mellett, de már az első találkozás is nagyon jól sikerült. A fiatalok könnyen és gyorsan megtalálták a közös hangot, barátságok is születtek, a szúcsiak ettől kezdve minden alkalommal nagyon várták a pestiek érkezését. Igyekeztünk kb. havonta a fiatalokat is levinni a telepre, ilyenkor ők is aktívan, sokat segítve vettek részt a foglalkozásokon.

Az „Eltávban” résztvevő gyerekek családjában általában érték volt a tanulás. A szülők, legtöbbször saját példájukból kiindulva, fontosnak tartották az általános iskola elvégzését, többen a továbbtanulást is szorgalmazták, viszont az iskolai eredmények nagyon hullámzó teljesítményt mutattak. A *tanulást segítő mentorprogram* azt a szakadékot akarta csökkenteni, ami a gyerekek mindenkori álmai és a realitás között feszült.

²⁴ A színházban Eltáv-klub néven emlegettük őket – jelezve, hogy klubosokként ők is az Eltávhoz tartoznak. A továbbiakban ezt az elnevezést használom a projekt fővárosi illetőségű fiatal résztvevőinek említésekor

A gyengébb eredmények a legtöbb esetben ismert okokra vezethetők vissza: családi háttér, tanulásra nem alkalmas otthoni körülmények, korai gyerekkori fejlesztés-fejlődés akadozása, korábbi iskolai kudarcok, gyakori hiányzás, az átlagosnál negatívabb kép az iskoláról, esetleg pályaválasztási kényszer. Mivel az iskolai lemorzsolódás veszélye az általános iskola elvégzése után válhat reális problémává, elég hamar egyértelművé vált, hogy ezzel a problémával is foglalkoznunk kell.²⁵ A 2016 őszén elinduló „Tanoduban” középiskolás, egyetemista és fiatal felnőtt önkéntesek vettek részt, segítették a szúcsiak tanulmányi munkáját, illetve támogatást nyújtottak ahhoz, hogy a fiatalok magabiztosabban teljesíthessenek az iskolában. A 2016/2017-es tanév kezdetekor segítséget nyújtottunk a szúcsi családoknak a szükséges taneszközök, iskolai felszerelések beszerzéséhez is. Ezeknek a civil támogatásoknak a javát a Katona József Színház társulatának tagjai adták össze. 2017 októberétől együttműködtünk az E-tanoda csapatával is,²⁶ így az ő segítségével, egy *online* felület alkalmazásával heti rendszerességgé tudtuk tenni a mentorálási alkalmakat.

A színházi foglalkozások mellett a projektnek kezdetektől része volt a telepen élő

²⁵ ÓNODY-MOLNÁR Dóra, „Eleve kiszorítják a szegényeket – Nem megszüntetni, szabályozni kell a szabad iskolaválasztást”, hozzáférés: 2021. 07.10,

<https://168.hu/itthon/eleve-kiszoritjak-szegenyeket-nem-megszuntetni-szabalyozni-kell-a-szabad-iskolavalasztast-151977>;

KERTESI Gábor, KÉZDI Gábor, „Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után”, *Közgazdasági Szemle* 56,

11. sz. (2009): 959–1000, hozzáférés: 2021. 07.10,

http://epa.oszk.hu/00000/00017/00164/pdf/1_kertesi-kezdi.pdf

²⁶ Hozzáférés: 2021.07.10,

www.etanoda.hu/about_us

háztartások anyagi helyzetének konszolidálása egy új kezdeményezésnek, a saját bank alapításának segítségével. Az Autonómia Alapítvány munkatársai pénzügyi fejlesztő foglalkozásokat vezettek felnőtteknek. Ezzel függ össze az „Eltáv” programban eredetileg nem szereplő „házfelújítási projekt”. Az ötlet abból fakadt, hogy a közösségi bank tagjainak házai a folyamatos felújítások ellenére sem váltak kellően jó állapotúvá. A házfelújítások a <https://adjukossze.hu> honlapon indított kampányok során befolyt adományokból és egy inkognitóját megőrizni kívánó támogató felajánlásából valósultak meg. A munkálatokban mindig részt vettek az érintett család és a közösség tagjai, esetenként az Eltáv-klubosok is. Szintén az Autonómia Alapítvány segítségével indult be Szúcson egy üzem, ahol hagyományörző és egyúttal munkahely-teremtő jelleggel egy helyi specialitást, bagolykalácsot sütöttek. A vállalkozás vezetője az „Eltáv” helyi koordinátora volt, aki az Alapítvány alkalmazásában állt, a süttőde pedig négy helyi asszonymnak biztosított állandó rész munkaidős állást. Minden bevétel a vállalkozás kasszájába került vissza, annak fejlesztésére és bérre költötték. A kész termékeket saját csomagolásban árusították fesztiválokra és budapesti szórakozóhelyeken. A kezdeti sikerek után sajnos lelassult a vállalkozás fejlődésének tempója, majd kb. másfél év elteltével meg is szűnt a *Bagolykalács*.

2016 végén a Prezi.com is az „Eltáv” program támogatója lett. A bányatelepiek tudtak élni ezzel a lehetőséggel, és belekezdtek a közösségi terek felújításába. Átalakították a közösségi házat, ahol ma már a felnőttek is rendszeresen tudnak találkozni, a „prezisek” pedig önkéntes munkával a település bejáratánál lévő buszmegállót is felújították. A közösségépítést szolgálta két programelem: a közös zenélés és egy közösségi tervezésmódszertani alkotóprogram. A foglalkozásokon való részvételnek nem volt előfeltétele semmiféle zenei tudás, és itt beszélgeté-

sekkel, játékokkal (csoportépítő, kommunikációs, mozgásos, feszültségoldó), kreatív szövegírással, közösségi zenéléssel és felvételek készítésével foglalkoztak a fiatalok – ebben két zenész volt segítségükre Készült egy közös dal is, melynek elkészítésében tizenöt telepí gyereket vett részt. A Keltető viszont egy végzős építésmérnök-hallgató kezdeményezésére indult el. A hosszútávú cél a tér- és környezettudatosság kooperatív fejlesztésén keresztül a résztvevők épített és természeti környezethez való viszonyának mélyítése volt. A foglalkozásokon a fiatalok saját személyes terük elvont fogalmát („bunkí”) valósították meg egyszerű makettek formájában.

Színházcsinálás az Eltávban

A Szúcs-bányatelepen és Budapesten zajló folyamat terminológiai besorolása három határterületet is érinthet.²⁷ A több éven át tartó program egyszerre volt közösségi színházcsinálás, szabályjátékokra és helyzetgyakorlatokra épülő foglalkozás-sorozat és a színháznézést, -értést színházzal oktató pedagógiai projekt. A budapestiekkel közös munka egyik célja az volt, hogy a fiatalok megtanulják érteni és értelmezni a színház nyelvét, gondolataik és érzéseik kifejezésére használják annak kifejezőeszközeit, és ennek során merjenek rákérdezni a körülöttük levő világra. Másrészt fontos volt, hogy a szúcs-bányatelepi és az Eltáv-klubos fiatalok megismerjék egymást, és a közös alkotás segítse e nagyon különböző élethelyzetek, életmódok, döntési lehetőségek párbeszédét. Így az első lépés egyfelől az önkifejezéshez és az asszertivitáshoz szükséges készségképessegek dráma-és színházpedagógiai fejlesztése, másfelől a szociális érzékenyítés volt. Hosszú út vezetett ugyanis ahhoz, hogy az eltelt évek alatt a szinte teljesen „megku-

²⁷ CZIBOLY és BETHLENFALVY, *Színházi...*, 329–332.

kult”, alig beszélő szúcsi gyerekek java kinyílt, sokkal könnyebben fejezi ki magát, szeret és tud is együtt játszani, improvizálni.

Az első évet/évadot egy nagy nyári táborral zártuk: egy mátrai turistaházban töltöttünk el néhány napot. A táborban mindkét szúcsi csoport és az Eltáv-klubosok is részt vettek, velünk volt néhány telepi asszony is. A programot a „Behívó” munkatársai és drámainstruktor hallgatók vezették, a színház társulata részéről pedig Mészáros Blanka volt segítségünkre.²⁸ A táborban végzett színházpedagógiai munka részben közösségépítő játékokból, részben az autobiografikus történetmesélés dramatikus formáiból állt. A korosztályilag vegyes szúcsi csoportok és a budapesti fiatalok saját, fiktív világokban játszódó meséket alkottak. Ebben a munkafolyamatban a kooperáció, a kommunikáció és a konstruktivitás illetve a gondoskodás kompetenciái fejlődtek: a különböző korú és háttérű fiatalok remekül dolgoztak együtt. Mindenkit sikerült bevonni az alkotófolyamatba: maguk írták a történeteket, díszleteket és jelmezeket is készítettek, végül pedig mindenki részt vett a rövid előadásban is. Az elkészült kis produkciókat először egymásnak mutatták meg a táborban, majd hazatérve Szúcs-bányatelepen is eljátszották őket a közösség felnőtt tagjai előtt.

Az első táborban készült rövid kis mese-előadások kapcsán még nem volt semmilyen különösebb elvárás: például a közös programokon mindenkinek részt kellett vennie, de a „produkciós” kiállást nem erőltettük. Inkább arra fektettük a hangsúlyt, hogy a résztvevők örömeiket leljék a közös játékban, megismerjék az önkifejezés különböző módjait és abban saját erősségeiket és gyengeségeiket, továbbá törekedjenek a kitartó

munkára, és szokják meg, hogy az ismétlés mennyire fontos része a színházi alkotásnak. Miközben ez az első tábor összességében sikeresnek volt mondható, és megalapozta a későbbi közös munkát is, meg kell jegyezni, hogy az Eltáv-klubos fiatalokra túl nagy és főként váratlan feladatok hárultak. Tulajdonképpen színházpedagógiai „segítőkként”, nem pedig táborozókként voltak jelen az idő nagy részében, így arra már nem maradt energia és figyelem, hogy ők is megtalálják saját helyüket az alkotásban. A táborot követően erről több alkalommal is beszélgettünk velük, és a későbbiekben igyekeztünk tudatosan figyelni arra, hogy ne tévesszük szem elől az ő igényeiket és tanulási vágyukat sem.

A szúcsiak 2017 őszén léptek másodszor közönség elé, ekkor már a Katona József Színházban: az „Eltáv” program ugyanis közösségi játékokkal és improvizációkkal mutatkozott be a Színházak Éjszakáján. A kisebbekkel egy „színházi játszóházat” valósítottunk meg, ehhez előzetes regisztráció alapján bárki csatlakozhatott. Itt a közös játékokon, az egymásra figyelésen és az improvizáción volt a hangsúly. A nagyobbak viszont egy, az eddigi munkát „prezentáló”, komplexebb etűdsorral álltak elő: jeleneteket mutattak az addigi szúcsi foglalkozáson készületekből, beszélgetést moderáltak, kérdéseket tettek fel a vegyes összetételű közönségnek. Mindkét programnak a Kamra adott helyet, és mindkettőben részt vettek az Eltáv-klubosok is. A megmutatkozás arra is lehetőséget adott, hogy a csoportok együtt töltsenek időt Budapesten, ami folytatta a szegregáltság élménypedagógiai reflexióját, hiszen ebben az évben már a nyári tábor is a fővárosban tartottuk.

Az Eltáv projektben folyó színházcsinálás egy új és legmagasabb foka volt a 2018 tavaszán bemutatott előadás.²⁹ A 2017-2018-as

²⁸ Mészáros Blanka volt a társulat egyetlen olyan tagja, aki elejétől végéig kísérte az Eltáv projektet: több foglalkozáson is részt vett, segített a táborokban, az előadásokon és többször járt Szúcs-bányatelepen is.

²⁹ Az előadás létrehozásának folyamatát VÉGH Ildikó irányította, mellette dolgozott SZENDREY Gitta, drámainstruktor és VÁGI Esz-

évadban már mindkét csoport tisztában volt azzal, hogy az évad során tovább lépünk: egy olyan közös előadást fogunk készíteni, amelyben már tudatosan kell használni a korábban megismert színházi formákat, és hogy a foglalkozások során születő jelene-tek, írások is potenciális részét képezhetik a majdani produkciónak. Szúcson külön dolgoztunk a kisebbekkel és a nagyobbakkal. Elég hamar egyértelművé vált, hogy a kicsiket nem tudjuk bevonni a készülő előadás munkafolyamatába: életkori adottságaiknál fogva nem várható el tőlük hosszabb idejű, koncentrált munka, és nem lehet még őket hetekre kiszakítani megszokott, otthoni környezetükből. Így végül velük egy közös, részben a telep adottságaira épülő mese írásába és eljátszásába fogtunk, amiből végül nem született produktum. A nagyobbakkal megvalósuló, hosszabb színházi munkafolyamat középpontjában viszont már egyértelműen az önálló jelenetkészítés és a rögzített improvizáció állt. Arra igyekeztük ösztönözni a csoport tagjait, hogy saját ötleteiket öntsék színházi formába, és olyan jeleneteket hozzanak létre, amelyeket adott esetben meg is tudnak ismételni. Elsősorban szövegcentrikus jelenetek készültek, általában túlbeszélten, viszont remek humorral és élénken mutatva meg, mit gondolnak a fiatalok saját környezetükről, mindennapjaikról. Ekkor már mindenki számára egyértelmű volt, kik a bátrabb vagy éppen visszahúzódóbb játékosok, ki az elmélyülőbb vagy éppen bohóckodóbb alkat. A csoport tagjai megtanultak egymásra figyelni, és általában türelmesek is voltak egymással. Az elkészült jeleneteket mindig röviden elemeztük, reflektáltak önmagukra és egymásra is – egyre jobban értették, mi működik színpadon és mi nem.

Az Eltáv-klubos fiatalok is nagyon intenzíven dolgoztak. Mind színházilag, mind az ön-

ismeret tekintetében olyan kihívások elé állítottuk őket, amelyekben tudatosan kellett a határiakat feszegetni – de természetesen senkit nem kényszerítettünk számára kellemtelen helyzetbe. Sok egyéni feladat mellett velük is dolgoztunk improvizációval, mozgásos feladatokkal, és többször kértünk tőlük különböző témákban írásokat is. Velük alaposabb elemzéseket is tartottunk, illetve igyekeztünk minél többször közösen is nézni előadásokat. Az évad első felében tehát a két csoport külön dolgozott, csak egy-két alkalommal volt lehetőség arra, hogy a pestiek is ellátogassanak Szúcsra. Ezek az alkalmak nem a színházi próbákról szóltak, inkább olyan játékokat és gyakorlatokat vettünk ilyenkor elő, amelyek a közösség épülését segítik, és amelyekbe a kisebbek is be tudtak kapcsolódni. Ezt a többhónapos „kétlaki” munkát követte a „hajrá”: a tavaszi szünetet is felhasználva, egy hosszabb, kb. kéthetes, intenzív fővárosi próbaidőszak után került sor a *Budapest-Szúcs retúr* című rövid előadás bemutatójára.

A nagyobb szúcsi gyerekek közül végül heten vállalták, hogy ezt az időszakot az otthonuktól távol, részben idegen közegben, színházi munkával töltik. Ez a szegregáltság és mobilitás szempontjából kulcsfontosságú lehetőség természetesen a csoport minden tagja számára adott volt, igyekeztünk is bátorítani őket, de nem erőltettünk semmit. A hét fiatal Budapesten ismerősöknél, klubosoknál szállt meg, ezzel is igyekeztünk növelni a biztonság- és otthonosságérzetüket, valamint fontosnak tartottuk, hogy ők is be-
leláthassanak egy-egy fővárosi család életébe.

Az előadás lehetséges témáit ugyan már a külön foglalkozásokon is körül jártuk, végleges döntés azonban csak a tavaszi, hosszú próbaidőszakban született, amikor a készülő produkció minden alkotója egyformán és egyszerre szólhatott bele a döntésbe. Olyan témá(ka)t kerestünk, amelyek a projekt összes résztvevőjét érintik, s amelyeken keresztül a szúcsi és budapesti fiatalok életé-

nek, világának egyezéseit és különbségeit tudjuk bemutatni. Fontos volt továbbá, hogy az adott kérdésekről a szúcsiak is merjenek a színház nyelvén, nyilvánosság előtt is beszélni – ők korábban nem találkoztak még olyan helyzettel, ami közönség előtti személyes megnyilvánulást is kívánt. Az előadás fókuszába végül a család és a saját életünkre vonatkozó álmok témája került.

E produktumorientált időszak első fázisában már komolyabb elvárásokat támasztotunk minden fiatallal szemben: napi két hosszú próba volt, szöveget kellett írniuk és tanulniuk, pontosan kellett rögzíteniük mindent, gyakorolniuk kellett a színpadi beszédet és mozgást is. Az első napokban a szúcsiak érezhetően nehezebben bírták ezt a tempót; hamarabb elfáradtak, kevésbé tudtak figyelni a feladatokra. Azonban amint kirajzolódott a jelenetek váza, és már konkrét helyzeteket lehetett próbálni, ők is teljes energiabedobással dolgoztak. Egyértelművé vált, kik azok, akik önállóan is szívesen „írnak a színpadra”, és kik igényelnek folyamatosan kívülről jövő irányítást és biztatást.

Az összefüggő fővárosi tartózkodás hozadéka volt az is, hogy a szúcsiak több színházi előadást is megnézhettek a Katonában. Ekkor már hosszabb és komolyabb befogadói koncentrációt és értelmező-készséget igénylő, kőszínházi előadásokra is elvittük őket:³⁰ a programba ekkor integrálódó háromlépcsős foglalkozások utolsó egységében bátran és okosan fogalmazták meg a véleményüket a látottakról. Az pedig külön élményt jelentett nekik, hogy a Szúcson megismert Mészáros Blankával, Rajkai Zoltánnal, Mészáros Bélával és Keresztes Tamással most a színház területén találkozhattak, néhányukat pedig színpadon, drámai alakok megtestesüléseiként is láthatták. Összesség-

gében ezek az élmények a saját színházi tevékenységükhöz is erőforrásul szolgáltak, mivel sűrű tapasztalatokat szereztek arról, hogy miként is működik a színpad és nézőtér közötti kommunikáció, és egyre kíváncsiabbá váltak aziránt, hogy mit élnek majd meg ebből ők maguk.

A *Budapest-Szúcs retúr* végül saját élményű jelenetek inszcenizált sora lett, amelynek dramaturgiáját az egyes szituációk egymáshoz való viszonya, illetve egy egészen rövid, ritmikusan ismétlődő elemeket is tartalmazó, többféle helyzetben is megmutatott színpadi szituáció határozta meg. Utóbbiban mindig mindenki szerepelt, a lényege pedig egy tipikusnak mondható kamaszszülő párbeszéd volt: a szülő gyermeke napja felől érdeklődik, aki indignálódottan közli, hogy nem történt semmi, majd látványosan hátat is fordít a felnőttnek. A szülőt ezekben a szituációkban egy alacsonynövésű, szúcsi kamaszlány játszotta – mindenki más a kérdezett gyerek volt. A hálószobában vagy éppen zuhanyzóban játszódó helyzetet a monotonitás hangulatát felerősítő zene és egy hétköznapi mozdulatsort absztraháló, pontosan megkoreografált mozgás kísérte. A helyzet csoportvezető-rendezői instrukcióra jött létre, de a konkrét helyszínek és mozgások közös munka eredményeként születtek meg. Az ebben a szituációban is fellelhető finom humor és (ön)íronia az egész előadást meghatározta.

A legtöbb jelenetben vegyesen szerepeltek szúcsi és Eltáv-klubos fiatalok, többségük többszereplős volt. Minden kis történetnek volt valóságalapja – vagy megtörtént események feldolgozására került sor, vagy tipikusnak mondható helyzetek jelentek meg a színen. Az egyik jelenetben például egy szúcsi fiú születésnapjára ünnepséget tette tönkre a kisöccse, aki azonnal birtokba vette az ajándékba kapott kisautót, majd felfalta a szülinapi tortát is. Ezt a valóságon alapuló helyzetet nem a tragikum felől közelítettük meg, hanem burleszk-szerű mozgásokkal és

³⁰ A Katonában látott előadások: Shakespeare: *Ahogy tetszik* (R. KOVÁCS D. Dániel), Molière: *A nők iskolája* (R. ASCHER Tamás), Egressy Zoltán: *Portugál* (R. LUKÁTS Andor)

zenével kísért némajelenetben mutattuk be. A szülőket pesti egyetemisták, a gyerekeket szúcsiak játszották. Egy hasonló, szintén születésnap helyzetben az ünnepelt titkos, csak magának bevallott vágyai kerültek némi feszültségbe a valósággal, amikor azzal szembesült, hogy a családja mennyire gyerekes ajándékkal lepi meg. Ez szöveges jelenet volt, de ebben is fontos szerep jutott a stilizációnak. A főszereplő itt is egy szúcsi fiú volt. Az előadás talán legszemélyesebb mozzanatában a szereplők az édesapjukhoz fűződő viszonyukról beszéltek. Először egy labda dobálása közben hangzottak el egy mondatos állítások, majd az egyik szúcsi fiú magánál tartotta a labdát, és hosszabb monológban beszélt arról, mit jelent neki az apa. A tiszteletet és a példakövetés óhajának kihangosítását két pesti egyetemista jelente követte, akik a *jenga* játék közben a bizonytalanságról, a megfelelésről, az időnkénti értetlenségről és a mindezeken túlmutató kölcsönös szeretetről beszéltek. Mindhárom monológ saját írásmű volt, a szimultán szerkesztés pedig felmutatta a két világ, a kétféle élethelyzet hasonlóságait és különbözőségeit: az érzelmi kötődés nagyon hasonló, a reflektáltság foka és módja viszont eltérő.

Néhány kétszereplős jelenet is bekerült az előadásba: az egyikben egy szúcsi tizenéves fiú vezette be a csajozás rejtelseibe idősebb, könyvmoly fővárosi haverját, a másikban pedig két budapesti lány jelenítette meg egy edzessor formájában, hogyan győzködik két lábbal a földön álló szüleiket saját művészi pályaválasztásuk helyességéről. Utóbbi jelenet esetében fontos tapasztalat volt, hogy míg az ötlet és a mondandó nagyon hamar kikristályosodott, a lányok sokáig nem tudtak túllépni a verbalitás keretein (hosszan ültek és beszéltek), végül kívülről kellett nekik formai segítséget adni. Ez persze csoportvezető-rendezői feladat és lehetőség, számunkra azonban ismét világossá tette, milyen nehéz és fontos figyelni arra, ki

milyen tempóban meri elkezdni használni a színház gesztikus és proxemikus eszközeit. A projekt során magától értetődő volt, hogy az ötletre, szövegekre, szereposztásra vonatkozó intenciók mindig a fiatalok felől érkeztek – a rendezés egyfajta facilitálássá vált: megpróbáltunk olyan külső megfigyelősegítőket lenni, akik visszajelzéseket adnak, fókuszálnak, sűrítnek, tisztáznak, rögzítenek, valamint mediálják az esetleges konfliktusokat. Ezért izgalmas az az utólag tendenciózusnak tűnő sajátosság, hogy a felnőtt szereplőket (szülő, tanár) csaknem mindig fővárosi fiatalok játszották. Ez egyfelől a korkülönbség okán és a realista játékparadigmán belül logikusnak mondható, másfelől nem volt szándékos: a szúcsiak ragaszkodtak ehhez. Ebből az is látszik, hogy a mobilizálás foka és tempója egyénenként is eltérő – a szúcsiak közül a két legbátrabb, legtalpraesettebb fiatal vállalt efféle szerepet, a többiek komfortosabban érezték magukat az ismerős keretek között. Az „Eltáv” projekt kezdeményezőiként viszont ezen a ponton kell feltennünk azt a kulcsfontosságú kérdést, hogy a színházcsinálás különféle formái által facilitált közösségi élmény mellett/ellenére vajon mennyire sikerült ezekkel a fiatalokkal elhitetni, hogy ők is lehetnek a hierarchia magasabb fokán.³¹

Mivel a színházi próbák során arra már nem maradt idő és kapacitás, hogy a színház technikai felszereltségét is használatba vegyük, és egészen belakjuk a teret, minimális világítástechnika bevonásával, szinte végig munkafényben zajlott az előadás a dugig megtelt Sufniban. A közönség soraiban a pesti fiatalok családtagjai, barátai, a többi klubos csoport és a társulat tagjai ültek. A

³¹ A szúcsi fiatalok életét az iskolai keretek mellett nagyon erősen meghatározza a szerencsére rendszerint rendkívül szeretetteli, ugyanakkor erősen hierarchikus családmodell. SOMLAI Péter, *Család 2.0* (Budapest, Napvilág Kiadó, 2013).

közönség nagyra értékelte a fiatalok bátorságát, és sokan külön kiemelték a játékban is érzékelhető összhangot és egymásra figyelmet. Akadt olyan színész, aki egészen meghatódott a látottaktól és kifejtette, hogy ő is szeretne hasonlóban részt venni – ennek a fajta színházcsinálásnak biztosan van értelme. Az előadás második bemutatóját a bányatelepi közösségi házban tartottuk a helyieknek, ez is nagy sikert aratott, leginkább a jelenetek vidámsága fogta meg az ottani közönséget.

„Jönnek a katonások!”

A Katona társulata egyfelől egyénileg, a folyamatosan velünk dolgozó színészek révén, másfelől intézményileg vett részt az „Eltáv” projektben. A már korábban említett iskola-kezdő támogatások nagy részét is a színház munkatársai adták össze, az épületben zajló karácsonyi adománygyűjtés két egymást követő évben is a szúcsi közösség javára zajlott, ezekben az akciókban a társulat tagjai videóhirdetések elkészítésével is részt vettek. A legnagyobb közös programra 2017 nyarának elején került sor – ekkor a társulat három napot Szúcs-bányatelepen töltött: fotós, a projektvezető, a kommunikációs munkatársak végig, a színészek egy-egy nap voltak jelen. Az esemény apropóját az éppen aktuális évkönyves fotózás adta: Szilágyi Lenke fotóművész nagyon szép és életteli portrékat készített azokon az eseményeken, amelyeken a szúcsi közösség tagjai, az Eltáv-klubos fiatalok és a színészek együtt vettek részt.³² A közös élményeket követően a társulat egyik tagja focifelszereléssel ajándékozta meg a szúcsi gyerekeket, és többen is örömmel beszélgettek a fiatalokkal azok fővárosi tartózkodásai idején. Ugyanakkor azt

³² „Csapatjáték – A Katona József Színház társulata Szúcs-Bányatelepen”, hozzáférés: 2021.07.10, <http://szucs.katonajozsefszinhaz.hu/>

is meg kell említeni, hogy néhány idősebb színész távolmaradt a fotózás apropóján szervezett programról, és akadt egy-két olyan társulati tag is, akik nehezebben oldódtak fel ebben a számukra teljesen idegen közegben. Ezek a – további szociológiai, szociálpszichológiai elemzést igénylő – különbségek azért is alakulhattak ki, mert a program előkészítésére és megszervezésére nagyon kevés idő állt rendelkezésre, így pl. közös felkészülésre sem volt mód. Tulajdonképpen olyan nehézségekbe ütköztünk, amelyek egy kőszínház működésének, az állandó logisztikának a velejárói és talán hátulütői is egyben.

A társulattal lentöltött napok emlékei némi kísérszöveggel bekerültek a 2017-es évadkönyvbe, a kimaradottakból pedig kiállítás rendeztünk a színház épületében. Ezen produktumok kommunikációja azonban nem sikerült tökéletesen – a fotók többekből kritikai hangot váltottak ki: inkább egyfajta kivagyiságot, az elit fővárosi intézmény vidéki „jőfejkedését” látták benne, mint a találkozás és ismerkedés örömét, a színházi nevelés eszközeivel megvalósult párbeszéd mibenlétét. Ez a romareprezentációnak a *Cigányok* és *Az Olaszliszakai* kapcsán jelzett kérdéseit ismét emlékezetünkbe idéző tapasztalat rávilágított arra, hogy nagyobb hangsúlyt kell fektetnünk munkánk, eredményeink, tapasztalataink, időnkénti kudarcaink stb. folyamatos dokumentálására és kommunikálására. Mi több: ennek módját is nekünk kell kitalálnunk, hiszen az is része a romareprezentációnak a *Cigányok* és *Az Olaszliszakai* kapcsán jelzett problémakörnek.

Az „Eltáv” projektet hivatalosan 2019 nyarán zártuk le. A kapcsolatok természetesen megmaradtak, azóta is több akcióba bevontunk néhány szúcsi és pesti fiataalt.³³ A 2018-as előadást követően az Eltáv-klubosokkal végzett munka alkalmoszerűvé vált, főleg a

³³ I. Főnix Tábor 2019, UNART-You Perform (ez a program a COVID19-járvány miatt halasztásra került).

szúcsi lemenetelekből és az ott tartott közös foglalkozásokból állt, tulajdonképpen a klubosokkal sem akkor, sem a projekt tényleges befejezésekor nem tudtuk megfelelően lezárni a többéves munkát. Ez nem szándékos döntés eredményeként történt, leginkább egyéb elfoglaltságok okán alakult így, ettől függetlenül a projekt talán legkomolyabb hibájának bizonyult, ami sajnos joggal hagyott többekben is hiányérzetet. Később a Covid19 tette lehetetlenné az utánkövetést – a járvány idején egyáltalán nem találkozhatunk a szúcsiakkal, és az online kapcsolattartás nem volt elég: összességében jelenleg sokkal kevesebbet tudunk róluk. Mint a pandémia idején mindent, az Eltáv utóéletére vonatkozó terveinket is állandóan újra kellett keretezni. Ez a fajta rugalmasság az egész projektet jellemezte, meg kellett tanulnunk, hogy a terv(ezés) és az idő(beosztás) mást jelent egy ilyen szegregált településen. Az már biztos, hogy az elmúlt másfél évben az amúgy is szegregált helyi közösség ismét eléggé bezárult. Viszont tény, hogy hiányolják is a közös programokat, a „katonások” jelenlétét. E percben még nem tudható, hogyan alakul majd az újrakezdés, de felelősek vagyunk a saját munkánk eredményeiért – azok továbbadásáért is – és mindazokért az emberekért, akiknek az életét az elmúlt években valamelyest megnyitottuk.

Bibliográfia

ARAPOVICS Mária, szerk. *A közösségfejlesztés és a kulturális közösségfejlesztés gyakorlata*. Budapest: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, NMI Művelődési Intézet, Országos Széchényi Könyvtár, 2019.

BISHOP, Claire. „The Social Turn: Collaboration and Its Discontents”. *Artforum*, 44, 2. (2006): 179–182 (Claire BISHOP. „A szociális fordulat: a kollaboráció és elégedetlenei”. Fordította SOMOGYI Hajnalka, hozzáférés: 2021.07.10,

<http://exindex.hu/index.php?page=3&id=531>)

CZIBOLY Ádám és BETHLENFALVY Ádám, szerk. *Színházi nevelési programok kézikönyve*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2013.

CZIBOLY Ádám, szerk. *Színházi nevelési és színházpedagógiai kézikönyv*. Budapest: InSite Drama, 2017.

KERTESI Gábor és KÉZDI Gábor. „Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után”. *Közgazdasági Szemle* 56, 11. sz. (2009): 959–1000, hozzáférés: 2021. 07.10,

http://epa.oszk.hu/00000/00017/00164/pdf/f1_kertesi-kezdi.pdf

KRICSFALUSI Beatrix. „Reprezentáció – esztétika – politika (avagy miért nem politikus a magyar színház)?”. *Alföld* 62, 8. sz. (2011): 79–87.

NEUDOLD Júlia. „Művészetközvetítés kőszínházakban. A színházpedagógia útjai és lehetőségei”. *Színház* 50, 11. sz. (2017): 12–15.

ÓNODY-MOLNÁR Dóra. „Eleve kiszorítják a szegényeket – Nem megszüntetni, szabályozni kell a szabad iskolaválasztást”, hozzáférés: 2021. 07.10,

<https://168.hu/itthon/eleve-kiszoritjak-szegenyeket-nem-megszuntetni-szabalyozni-kell-a-szabad-iskolavalasztast-151977>

PÓCSIK Andrea. *Átkelések. A romaképzítés (an)archeológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó 2017.

Portfolio. „Magyarország teljesen szétszakad, és ennek aligha lehet útját állni”, hozzáférés: 2021.05.12,

<https://www.portfolio.hu/gazdasag/20181107/magyarorszag-teljesen-szetszakad-es-ennek-aligha-lehet-utjat-allni-303400>

RÓBERT Péter. „Társadalmi mobilitás”. in *Társadalmi riport 1990*, szerk. ANDORKA Rudolf, KOLOSI Tamás, VUKOVICH György, 356–372. Budapest: TÁRKI, 1990, hozzáférés: 2021.07.10,

<https://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a949.pdf>

SCHULLER Gabriella. „Szóra bírható-e az alárendelt a kortárs magyar színpadon?”. in *Színház és társadalom*, szerk. DERES Kornélia és HERCZOG Noémi. 70–82. Budapest: JAK, Prae.hu, 2018.

SOMLAI Péter. *Család 2.0*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2013.

Internetes források

„A két-, illetve háromlépcsős program”, hozzáférés: 2021.07.10,

<https://www.szinhazinevelo.hu/tudastar/ket-ill-haromlepcsos-program-felkeszito-feldolgozo-vezetett-beszelgetes-foglalkozas-terelemzes/>

„Autonómia Alapítvány”, hozzáférés:

2021.07.10,

<https://telex.hu/komplex/2021/07/26/roma-integracio-roma-fejlesztes-ciganyugy-autonomia-alapitvany>

EGYED Zsigmond, hozzáférés: 2021.07.01, <http://szucs.hu/>. [Bagoly-lyuk vagy Bagolyuk a telep régebbi, olykor ma is használt elnevezései.]

„Etanoda”, hozzáférés: 2021.07.10,

www.etanoda.hu/about_us

„ELTÁV – Megnyílik a bánya”, hozzáférés:

2021.07.01,

<http://autonomia.hu/hu/programok/eltav-megnyilik-a-banya/>

<https://www.stiftung->

evz.de/eng/home.html

„Csapatjáték – A Katona József Színház társulata Szúcs-Bányatelepen”, hozzáférés: 2021.07.10,

<http://szucs.katonajozsefszinhaz.hu/>

„Független Színház kontra MÁTÉ Gábor – a levélváltás”, hozzáférés: 2021.07.10, Kultura.hu

[Független Színház kontra Máté Gábor - a levélváltás - NOL.hu](http://FuggetlenSzinhazkontraMateGabor-a-levelvaltas-NOL.hu)

MÁTÉ Gábor, „[...] nem értettem, hogy a magyar színház miért nem csinál valamit [...]”, hozzáférés: 2021. június 1,

<https://www.youtube.com/watch?v=ywHPxxMF6gU>

„Máté Gábor nyílt levele”, hozzáférés: 2021.07.10,

<http://katonajozsefszinhaz.hu/fooldal/42357-nyilt-level-az-olaszliszkai-bemutatojához-kapcsolodoan>

„Olaszliszka és a botrány a Katonában – Szögi Lajos özvegye betiltaná”, hozzáférés: 2021.07.10,

https://nepszava.hu/1072689_olaszliszka-es-botrany-a-katonaban-szogi-lajos-ozvegye-betiltatna